

ve üslûp dersleriyle sürdürdü. Ali Rıza Şengel'in tavsiyesi üzerine Süleymaniye Camii başmüezzini Hâfız Kemal'den mevlid ve gazel tavrı meşketti, ayrıca Vildan Ni-yazi Ayomak'tan iki yıl kadar mûsiki nazariyatı dersleri aldı. 1940 yılında İstanbul Belediye Konservatuvarı İcra Heyeti'ne okuyucu olarak alındıysa da altı ay sonra istifa etti. Ardından kendini tamamen mûsiki çalışmalarına verdi. Selahattin Pınar, Sadettin Kaynak, Kemal Batanay gibi hocalardan faydalandı. Çarşılı Hüseyin diye tanınan Hüseyin Tolun uzun süre evinde talebelere dinî eserler meşketti ve pek çok talebe yetiştirdi. Bunlar arasında Hüsnü Yetişken, Dursun Çakmak, Necdet Tanlak, İzzet Eskidemir ve Ahmet Muhtar Gölge en tanınmışlarıdır.

Bestekârlığa 1939 yılında başlayan ve bestelerinde "Bekirzâde" mahlasını kullanan Hüseyin Tolun'ın ilk eseri, "Zannederim gönlümü bir şûha bağlarsam geçer" mısraıyla başlayan ferahfezâ şarkısıdır. Eserlerinden tesbit edilen üç tevşih, üç ilâhi, on bir şarkı ve bir köçekçesinin listesini Öztuna (bk. bibl.), bestelerinin güftelerini Rona (bk. bibl.) neşretmiştir. "Evliyâdan himmet aldım" mısraıyla başlayan düğâh, "Bir seher vaktiydi doğdu habîb-i kibriyâ" mısraıyla başlayan rast tevşihleriyle, "Kullarında yok sana lâyük metâ" mısraıyla başlayan isfahan ramazan ilâhisi günümüzde de okunan eserlerinden bazıdır. Ali Rıza Şengel'in dinî eserlerden oluşan iki defterinden birinin Hüseyin Tolun'ın vârislerinde olduğu söylenmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Rıza Sağman, *Mevlid Nasıl Okunur? ve Mevlidhanlar*, İstanbul 1951, s. 210, 213; Mustafa Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 554-557; Gültekin Oransay, "Yayınlanmış Türk Din Musikisi Sözlü Anıtlarının Ezgileyicileri", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, III, Ankara 1977, s. 200-201; Öztuna, *BTMA*, II, 400 (maddenin yazımında Hüseyin Tolun'ın talebelerinden Ahmet Muhtar Gölge'den alınan bilgilerden de faydalanılmıştır).

NURİ ÖZCAN

TOLASA, Harun (1938-1983)

Divan edebiyatı üzerindeki araştırmalarıyla tanınan bilim adamı.

1 Mayıs 1938'de Seydişehir'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Seydişehir ve Konya'da tamamladı. Askerliğini yaptıktan sonra üniversite öğrenimine başladı; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve

Edebiyatı Bölümü ile İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdi (1964). İki yıl Muğla'da Turgutreis Lisesi'nde edebiyat öğretmenliği yaptı. Ardından Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Eski Türk Edebiyatı asistanı oldu. Ali Nihad Tarlan'ın gözetiminde yürüttüğü *Ahmed Paşa Divanı'nın Tahlili ve Sistematik İndeksi* adlı teziyle doktor unvanını aldı (1969). 1970'te iki yıl süreyle Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderildi. Tolasa'nın burada edindiği bilgileri değerlendirerek hazırladığı *Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi Tezkirelerinde Şair Tedkik ve Tenkidi* adlı doçentlik tezi (1975), eski Türk edebiyatı alanında bilimsel yöntem uygulaması açısından örnek kabul edilir. 1977'de Ege Üniversitesi'nin Sosyal Bilimler Fakültesi'nde (Edebiyat Fakültesi) Selahattin Olcay ile birlikte Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün kuruluşunu gerçekleştirdi. Profesörlüğe yükseltilmesinden (1982) bir yıl sonra Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi dekanlığına tayin edildi. Ancak bu görevde çok kısa bir süre çalışabildi ve 31 Ocak 1983'te vefat etti.

Harun Tolasa, eski Türk edebiyatı sahasında doktora tezinden başlayarak alışılmış konuların dışında çalışmalar gerçekleştiren, metot ve usul yeniliklerine açık bir ilim adamı olarak dikkat çeker. *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası* adıyla yayımlanan doktora çalışması (Ankara 1973, 2001) dîvan tahliliyle ilgili pek çok akademik çalışmanın öncüsüdür. *Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi* adıyla basılan doçentlik tezi ise (İzmir 1983) yine orijinal çalışmalardan biridir. İlkinde Bursalı Ahmed Paşa'nın hayal dünyasını tesbit için ayrıntılı bir araştırma gerçekleştirilmiş, ikincisinde XVI. yüzyılın üç tezkirecisi, eserlerinde yer alan şairlere yönelik değerlendirmeler açısından incelenmiştir. Daha sonra bu iki çalışmadan hareketle yeni araştırmalar ortaya konmuştur. *Gü-*

nümüz Türkçesindeki Karşılıklarıyla Şeyhülislâm Bahâyi Efendi Divanı'ndan Seçmeler (İstanbul 1979) ve *Temeşvarlı Osman Ağa: Bir Osmanlı Türk Sipahisinin Hayatı ve Esirlik Hatıraları* (İstanbul 1986) Tolasa'nın yayımlanmış diğer eserleridir. Harun Tolasa'nın bunların dışında dergilerde neşredilmiş çok sayıda makalesi ve ansiklopedilere yazdığı maddeler bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Fikret Türkmen, "Prof. Dr. Harun Tolasa", *TDEAD* (1983), s. 2-4; Mustafa İsen, "Kayıplar / Harun Tolasa", *Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı* (Ankara 1984), s. 597; Sabahattin Çağın, "Tolasa, Harun", *TDEA*, VIII, 367-368.

MUSTAFA İSEN

TOLEDO

(bk. TULEYTULA).

TOLUN, Abdülaziz Mecdi

(bk. ABDÜLAZİZ MECDİ EFENDİ).

TOLUNOĞLU CAMİİ

(bk. İBN TOLUN CAMİİ).

TOLUNOĞULLARI

Mısır ve Suriye'de hüküm süren bir Türk-İslâm hânedanı (868-905).

Hânedanın kurucusu Ahmed b. Tolun'un Buhara asıllı bir Türk olan babası Tolun, Halife Me'mûn döneminin önemli kumandanlarındandı. Babasının vefatından (240/854) iki yıl sonra Bizans'a karşı düzenlenen seferlerin merkezi Tarsus'a giden Ahmed b. Tolun, muhtemelen Müstâin-Bilâh'ın halifeliğinin ilk yılında (248/862) Sâ-merrâ'ya döndü ve onun güvenini kazanarak saraydaki nüfuzlu kişiler arasında yer aldı. Ardından Mısır Valisi Bayık Bey'in vekili sıfatıyla Mısır'a girdi, bu vesileyle hânedanın temellerini attı (254/868). Dimaşk'taki isyanı bastırmak amacıyla topladığı ordusundaki asker sayısının 100.000'in üstüne çıkması üzerine askerî birlikleri için Sâ-merrâ benzeri bir şehir kurarak hükümet merkezini oraya nakletmeye karar verdi. Fustat'ın kuzeydoğusunda Yeşkür dağının eteğinde Katâi semtini tesis etti ve idare merkezini orada yaptırdığı saraya taşıdı (256/870).

Harun
Tolasa

TOLUNOĞULLARI

Kayınpederi Yârcûh et-Türkî'nin ölümünden (Ramazan 258 / Temmuz 872) sonra bütün Mısır Ahmed'in eline geçti. Bu sırada Abbâsî halifeliği, Ahmed b. Tolun'dan malî ve askerî destek istedi. Hilâfet nâibi Muvaffak-Billâh beklediği yardımı alamayınca onun üzerine bir ordu gönderdi. Rakka'ya kadar gelen ordu, on ay burada bekledikten sonra geri döndü. Bu olay Ahmed b. Tolun'un siyâsî hayatında bir dönüm noktası teşkil etti; bu tarihten itibaren (877) ismen halifeye bağlı müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başladı. Halifeliğin içinde bulunduğu durumdan yararlanıp Suriye'yi de egemenliği altına almak için harekete geçti. Suriye seferi sonunda Fırat'ın batısındaki bütün vilâyetlere hâkim oldu; batıda Berka ve Trablusgarp'tan doğuda Fırat nehrine kadar olan topraklar Tolunoğulları'nın idaresine girdi. Suudi Arabistan'ın güneybatısında yer alan Asîr ve civarı da onun egemenliğini tanıdı. Ahmed b. Tolun, 266 (879-80) yılında Ahmedî veya Tolûnî dinarı denilen sikkeler darbettirerek sikkeye halifenin adıyla birlikte kendi adını da yazdırdı. Ahmed b. Tolun'un Suriye ve Filistin'i zaptetmesi ve hemen ardından kendi adına para bastırması Muvaffak-Billâh'ı harekete geçirdi ve onu Mısır valiliğinden azletti. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun hilâfet makamıyla irtibatını kesip bağımsızlığını ilân etti. Onun zamanında Abbâsî halifesinin, isminin hutbelerde okunmasından ve Bağdat'a bir miktar vergi gönderilmesinden başka bir nüfuz belirtisi kalmadı.

270'te (884) vefat eden Ahmed b. Tolun'un yerine oğlu Humâreveyh geçti. Babasından istikrarlı, zengin bir ülke devra-

Ahmed b. Tolun tarafından inşa ettirilen İbn Tulun Camii'nin avlusundan bir görünüşü

lan Humâreveyh, kendisine itaat hususunda tereddüt gösteren ağabeyi Abbas'ı isyana başvurabileceği endişesiyle öldürttü. Öte yandan Tolunoğulları'nın başına tecrübesiz birinin geçmesi Muvaffak-Billâh'ı ümitlendirdi ve Suriye'yi almak için ordular göndermeye başladı. Suriye'yi kaybettiği takdirde Mısır üzerindeki hâkimiyetinin sarsılacağına bilen Humâreveyh de Suriye'ye ordular yolladı. Bu arada Abbâsî kumandanlarından Muhammed b. Ebû's-Sâc'ın Humâreveyh'e katılmasıyla el-Cezîre ve Musul'a kadar olan toprakların tamamı Humâreveyh'in eline geçti; Humâreveyh'in gücünü arttırması Abbâsîleri ona yaklaşmak zorunda bıraktı. 273 yılının Receb ayında (Aralık 886) iki taraf arasında Tolunoğulları'nın Mısır'daki hükümlerinin tanınması, ayrıca Suriye, Filistin, Sügür, Anadolu ve İrmîniye bölgeleriyle el-Cezîre'nin otuz yıl süreyle onların idaresine verilmesi hususunda bir antlaşma yapıldı. Bizans'la mücadeleye başlayan Humâreveyh özellikle 280 (893) yılından itibaren Bizans üzerine ordular gönderdi; bu mücadele 283'te (896) imzalanan bir barış antlaşmasıyla sona erdi. Halife Mu'tazid-Billâh, 14 Haziran 893'te Mısır'a yolladığı fermanla Fırat'tan Berka'ya kadar uzanan toprakları Humâreveyh'e verdiğini bildirdi. Zamanla idareyi Vezir Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Mâzerâî'nin eline bırakan Humâreveyh, Dimaşk'ta bulunduğu sırada hizmetçileri tarafından geceleyin uyurken öldürüldü (282/896). Ardından toplanan devlet adamları büyük oğlu Ceş'e biat ettiler. Humâreveyh'in on iki yıl süren hükümdarlığında Tolunoğulları en parlak

dönemini yaşadı. Ancak onun aşırı harcamaları yüzünden hazine boşalmış, ülke âdeta içeriden çökmüştü. Bu sebeple kendisinden sonra gelenler ülkeyi maddî sıkıntılardan ve kısa süre içinde yıkılmaktan kurtaramadılar.

Humâreveyh'ten sonra kumandanlar arasında çıkan rekabet yüzünden ordu bölündü, hânedan mensupları birbirine düştü ve saltanat mücadelesi başladı. Yetkileri ellerine geçiren kumandanlar, Ahmed b. Tolun'un oğulları hayatta iken Humâreveyh'in henüz on dört yaşındaki oğlu Ebû'l-Asâkir Ceş'i tahta çıkardıklarından ülkede önemli karışıklıklar meydana geldi ve Tolunoğulları yıkılış sürecine girdi, isyan ve karışıklıklar birbirini izledi. Genç sultan kumandanların tahrikiyle amcalarını tutuklattı; kendini içki, oyun ve eğlenceye verdi. İçki meclislerinde bazı kumandanlara karşı ağır hakaretlerde bulundu ve onları azledeceğini söyledi. Sultanı öldürmek için harekete geçen bazı kumandanlar suikast planlarının önceden öğrenilmesi üzerine kaçmak zorunda kaldılar. Altmış kişi civarında olan bu kumandanlar Mu'tazid-Billâh'ın davetiyle Bağdat'a gitti ve her birine hil'at giydirildi. Bu arada Suriye Valisi Tuğç b. Cüf bağımsızlığını ilân etti. Suriye'de kalan muhalif kumandanlar da isyan çıkardı. İsyancıların niyeti Ceş'in amcalarını hapisten çıkarıp birini sultan ilân etmekte. Ancak Ceş, tahta geçirmek istedikleri amcası Nasr'ı (veya Mudar) öldürüp cesedini onların önüne attı. Bunun üzerine âsiler saraya girerek Ceş'i tahttan indirip tutukladılar ve birkaç gün sonra öldürdüler (283/896). İsyan

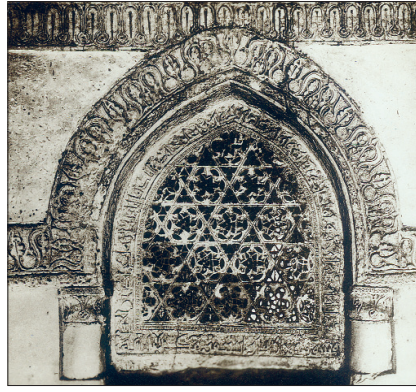

Ahmed b. Tolun adına (yanında Abbâsî Halifesi Mu'temid-Alellah'ın adı vardır) basılmış dinar (Yapı ve Kredi Bankası Koleksiyonu, nr. 16272)

sırasında sarayı talan edip yaktılar. Ceyş'in saltanatı altı ay sürdü.

Ceyş'in yerine on dört yaşındaki kardeşi Ebû Mûsâ Hârûn tahta çıkarıldı. Onun zamanında da kumandanlar arasındaki mücadeleye devam etti. Bu sırada muhalif kumandanların başa geçmesi için İskenderiye'den çağırıldıkları sultanın amcası Rebîa b. Ahmed ortadan kaldırıldı (284/897). Diğer taraftan Halife Mu'tazid-Billâh'ın Hârûn'un saltanatını 286 (899) yılına kadar onaylamaması yüzünden işler daha da kötüleşti. Mu'tazid'in Tarsus yönetimine müdahale ederek oraya bir vali tayin etmesiyle Sugûr bölgesi fiilen elden çıktı. Suriye'de de Karmatîler isyan etti ve Hama, Humus, Maarretünnu'mân ile Ba'lebek'i ele geçirdi. Üzerlerine gönderilen birlikler yenilerek geri çekildi (290/903). Ardından halife Mısır'ı onlardan almaya karar verdi ve Türk asıllı kumandan Muhammed b. Süleyman'ı Suriye ve Mısır'a gönderdi. Kuvvetlerin Mısır'a girişini engellemek için ordusuyla Suriye'ye doğru yola çıkan Hârûn b. Humâreveyh, ülkesinin doğu sınırında Abbâse'de savunma hazırlığı yapıldığı sırada askerler (veya iki amcası) tarafından öldürüldü (Safer 292 / Aralık 904).

Tolunoğulları'nın başına Hârûn'un amcası Şeybân b. Ahmed b. Tolun geçirildi. Ancak Şeybân'a güvenmeyen ve artık mücadeleye etmenin gereksiz olduğunu düşünen kumandanlardan Tuğç b. Cûf ile diğer bazı kumandan ve önde gelen kişiler halifeye bir mektup yazarak Hârûn'un öldürüldüğünü ve kendilerine eman verilmesi şartıyla hilâfet ordusuna katılmak istediklerini bildirdiler. Onların, birlikleriyle beraber Abbâsi ordusuna katılmasıyla Şeybân zor durumda kaldı. Yanındaki az sayıda askerle birlikte Fustat kapısında karargâh kurup zayıf bir direnme gösterdiyse de askerlerinin önemli bir kısmının karşı tarafa geçmesi üzerine başşehir kuşatan Muhammed b. Süleyman'dan eman istedi ve geceleyin gidip teslim oldu (Re-

Ibn Tolun Camii'nden süslemeli bir pencere

bîülevvel 292 / Ocak 905). Ertesi gün Abbâsi ordusu Fustat'a girdi. Meydanın etrafındaki Sudanlı askerlere ait kışlalar yakıldı, kışlalardaki pek çok askerle şehir halkından çok sayıda insan öldürüldü. Böylece Mısır yeniden Abbâsi hâkimiyetine girdi. Sultanlık koltuğunda sadece dokuz gün oturabilen Şeybân'ın, ailesi ve yakınlarıyla birlikte Bağdat'a gönderilmesiyle İslâm döneminde Mısır'da ilk müstakil hânedan olan Tolunoğulları yıkılmış oldu.

Türk-İslâm tarihi ve medeniyeti açısından önemli bir yere sahip bulunan Tolunoğulları müstakil bir devlet olmakla birlikte Abbâsîler'e bağlılıklarını şeklen sürdürdüler; idarî, siyasî, askerî ve adlî teşkilât bakımından önceki kurumları devam ettirdiler. İdarede hânedan mensupları önemli bir yer tutarken görevlere daha ziyade Türk asıllı kişiler getiriliyordu. Tolunoğulları büyük bir kara ordusuna ve güçlü bir donanmaya sahipti. Ahmed b. Tolun Türkler, Sudanlılar, zenciler, Araplar'dan oluşan ve mevcudu 100.000'i aşan bir ordu kurmuştu. Komuta kademesinde Türk kumandanlarının bulunduğu bu ordu başşehir Katâi'nin yanı sıra Berka, İskenderiye, Dimaşk, Halep ve Tarsus gibi garnizon şehirlerinde üstlenmişti. Ahmed b. Tolun sahilleri korumak için güçlü bir donanma kurmaya çalışmış, bugün de ayakta olan Akkâ Kalesi'ni ve Akkâ Limanı'nı inşa ettirmiş, Yafa ve İskenderiye'de hisarlar yaptırmıştır. Tolunoğulları'nın Ravza adası, Akkâ, Dimyat ve İskenderiye'de bulunan tersanelerinde binlerce ifade edilen savaş ve ticaret gemileri inşa edilmişti.

Ahmed b. Tolun ve Humâreveyh zamanında Mısır, tarihinin en parlak devirlerinden birini yaşamış, bu devir refah, imar, ilim ve irfan devri olmuştur. Her ikisi de

âlim ve edipleri korur, mimari ve kültürel faaliyetleri teşvik ederdi. Dönemin en meşhur şairi Hüseyin b. Abdüsselâm, dil âlimi Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Müslim ile şair Kâsım b. Yahyâ el-Merzemî, Humâreveyh'in ihsan ve himayesine mazhar olmuştur. Bu devirde ilim ve edebiyat alanında da çalışmalar yapılmıştır. İmam Şâfiî'nin talebesi Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, Hanefî fakihleri Kadı Bekkâr b. Kuteybe, talebesi Ebû Ca'fer et-Tahâvî, mutasavvıf Zünnûn el-Mısırî, dil âlimleri Velîd b. Muhammed et-Temîmî ve Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî, matematikçi İbnü'd-Dâye Ahmed b. Yûsuf, göz hastalıklarına dair eser yazan Ebû Ali Halef et-Tûlûnî dönemin önde gelen âlimlerindedir.

Tolunoğulları devrinde Mısır'da ekonomi canlanmış, ziraat önemli ölçüde gelişmiş ve ülkede refah yaygınlaşmış, sulama işlerine önem veren Ahmed b. Tolun ekilebilir arazileri çoğaltmış, yeni su kanalları açtırmıştır. Nil üzerindeki mikyasları ıslah ettirmiş, köprüler yaptırmıştır. Ziraatın yanı sıra dokumacılık başta olmak üzere el sanatları gelişmiş, hükümet tarafından "dârüttrâz" olarak adlandırılan, kaliteli kumaşların dokunduğu bir dokuma evi açılmıştır. Sabun, şeker ve savaş aletleri üretiminde, iç ve dış ticaret alanında önemli ilerleme sağlanmıştır. Kendi adını taşıyan caminin bir tarafına çarşı inşa ettiren Ahmed b. Tolun, Mısır'ın doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunmasını dikkate alarak taşıma amaçlı pek çok gemi ve kayak yaptırmıştır. Tolunoğulları zamanında Asvan bölgesinin önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş, Arap kabilelerinin bölgeye göçü veya tehirci devam etmiştir. Tolunoğulları'nın altın sikkeleri Râfika, Mısır, Halep, Humus, Tânis ve Dimaşk'taki darphânelerde basılıyordu.

Tolunoğulları dönemine ait oyma ağaç işçiliği örneği (Louvre Museum - Paris)

Ibn Tolun Camii avlu revak kemerleri içindeki bezeme

TOLUNOĞULLARI

Ahmed b. Tolun'un Katâi semtinde yaptırıldığı cami Tolunoğulları'nın mimari alanda ulaştığı üstün seviyeyi göstermektedir. Cebelyeşkür adlı tepe üzerinde inşa edilen yapı günümüzde Mısır'da esas biçimini koruyan en eski camidir. Sâmerrâ Camii'nin minaresine benzeyen, alt tarafı dört köşe, üstü yuvarlak, dıştan rampalı helezonik minaresiyle meşhurdur (bk. İBN TOLUN CAMİİ). Ahmed b. Tolun camide görev yapmak üzere bir doktor görevlendirilmiş, cemaatten hastalananların tedavisinde kullanılacak ilaçların bulunduğu bir eczahane kurmuştur. Sultan sarayının yanında dârü'l-îmâre, kumandanların evleri, kışlalar ve asker tâlîmi için bir meydan yer alıyordu. Hükümdar ayrıca bütün hastaların ücretsiz tedavisi için bir hastahane (bîmâristan) inşa ettirmiştir. Humâreveyh insan kabartmalarıyla süslü, duvarları altın yapraklarla bezeli, Dârüzzeheb adını taşıyan bir saray yaptırmıştır. Avlusunda cıva dolu bir havuzun bulunduğu sarayın bahçesi hoş kokulu çiçekleri, nâdide ağaçları ve hayvanat bahçesiyle tanınıyordu. Bu dönemde hat sanatı da yüksek seviyeye ulaşmıştır. Abdullah b. Muhammed el-Belvi *Sîretü Ahmed b. Tolun* adıyla bir eser yazmış, eserinde Ahmed b. Tolun'un yanı sıra oğlu Abbas, gulâmlar, III. (IX.) yüzyılda Mısır ve civarında cereyan eden olaylar ve Abbâsî halifeliği hakkında bilgi vermiştir.

TOLUNOĞULLARI HÜKÜMDARLARI

Ahmed b. Tolun	254/868
Humâreveyh	270/884
Ceyş b. Humâreveyh	282/896
Hârûn b. Humâreveyh	283/896
Şeybân b. Ahmed b. Tolun	292/905

BİBLİYOGRAFYA :

Kindî, *el-Vülât ve'l-kuğât* (Guest), s. 149-250; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 247; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 508-509; Taberî, *Tarih* (Ebü'l-Fazl), IX, 456-666; Arîb b. Sa'd, *Şîlatü Tarihî't-Taberî* (Taberî, *Tarih* [Ebü'l-Fazl], XI içinde), tür.yer.; Belvî, *Sîretü Ahmed b. Tolun* (nşr. M. Kürd Ali), Dimaşk 1358, s. 33-351; Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Tarihî't-Taberî* (Taberî, *Tarih* [Ebü'l-Fazl], XI içinde), tür.yer.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 133-537; Safedî, *el-Vâfi*, VI, 430-432; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 297-646; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), IX, 20-27; Makrîzî, *el-Hıta*, I, 304-320; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 1-142; Süyûtî, *Hüsnü'l-muĥâđara*, I, 594-595; Zaky Mohamad Hassan, *Les Tulunides*, Paris 1923; Hasan Ahmed Mahmûd, *Ĥađâretü Mısr el-İslâmiyye: el-'Asrû't-Ĥülünî*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî); *Tolunoğulları ve Paraları*, İstanbul 1972; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 55-57; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet*

ve Türkler, İstanbul 1980, tür.yer.; a.m.f., "Ahmed b. Tolun", *DİA*, II, 141-143; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî – Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Tarihü'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye fi Mısr ve's-Şâm*, Beyrut 1981, s. 46-60; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *Fi't-Tarihî'l-'Abbâsî ve'l-Fâtımî*, İskenderiye 1987, s. 128-140; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, IV, 26-36, 155-158, 188, 219-223, 369-371; Reşîd Abdullah el-Cümeylî, *Dirâsât fi tarihî'l-ĥilâfeti'l-'Abbâsiyye*, Bağdad 1987, s. 337-355; Ahmed Abdürrâzık Ahmed, *Tarihü Mısr ve âşaruha'l-İslâmiyye*, Kahire 1993, s. 87-157; Nadir Özkuyumcu, *İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidiler*, İzmir 1996, tür.yer.; a.m.f., "Tolunoğulları", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002; V, 15-38; Ebülfeyz Elçibey, *Tolunoğulları Devleti: 868-905* (haz. Fazıl Gazenferoğlu – Selçuk Akın), İstanbul 1997; Fethî Abdülmuhsin Muhammed, *eş-Şi'r fi Mısr fi zülü'd-devleteyn et-Ĥülünîyye ve'l-İhşidiyye*, Kahire 1421/2000; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2002, s. 75-91; Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsiler*, İstanbul 2006, s. 176-211; a.m.f., "Halife Mu'tezid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Tolunoğulları İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, Adapazan 2005, s. 171-199; Sâlih Yusuף Ma'tûk, "el-Ĥayâtü'l-İlmiyye fi'l-'ahdeyni't-Ĥülünî ve'l-İhşidi", *Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabîyye*, sy. 1, Dübey 1990, s. 157-178; Şinasi Altındağ, "Tolunlular", *İA*, XII/1, s. 430-439; M. S. Gordon, "Ĥülünids", *EP* (İng.), X, 616-618.

NADİR ÖZKUYUMCU

TOMANBAY

Ebü'n-Nasr el-Melikü'l-Eşref Tomanbay
(ö. 923/1517)

Son Mısır Memlûk sultanı
(1516-1517).

879 (1474-75) yılında doğduğu kabul edilir. Kendisini amcası Kansu (Kansav) Gavri satın aldığı için nisbesinde "min Kansav el-Gavri" ifadesi geçer. Çerkez asıllı olan Tomanbay (Tumanbay) satın alınmasının ardından dönemin sultanı Kayıtbay'a sunuldu ve onun memlûkleri arasına girdi. Kayıtbay'ın 1496'da ölümüne kadar Kitâbiye memlûkleri arasında yer buldu. Daha sonra Kayıtbay'ın yerine geçen oğlu el-Melikü'n-Nâsir Nâsirüddin Muhammed kendisini âzat etti; önce câmedâr, ardından sultanın muhafız kıtasında haseki sıfatıyla görevlendirildi. Amcası Kansu Gavri'nin sultan olduğu 906 (1501) yılına kadar bu görevde kaldı ve onun sultanlığıyla birlikte "onlar" emirliğine yükseltildi. 910'da (1504) Kansu Gavri'nin oğlu Muhammed ölüncü sultan yeğeni tablhâne emirliğine getirdi ve oğlunun yerine eşad şarabhâne görevini verdi. 913 (1507) yılına kadar bu görevde kalan Tomanbay aynı yıl ed-devâdâr el-kebîr olan Emîr Özdemir ve-

Tomanbay'ın XVII. yüzyıl başında yapılmış bir tasviri (R. Knolles, *The Generall Historie of the Turkes*, London 1603, s. 551)

fat ettiğinden onun yerine tayin edildi. Bunun yanı sıra kâşifü'l-küşşâf ve el-üstâdâriyyetü'l-âliye görevlerini de üstlendi. 922'de (1516) Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim'e karşı Suriye seferine çıkan Kansu Gavri onu nâibü'l-gaybe olarak bıraktı ve yokluğunda ülkeyi yönetmekle yükümlü kıldı. Tomanbay bu görevi esnasında güvenliğe çok önem verdi, disiplinli davranırdı, bundan dolayı halk ve asker tarafından çok sevildi. Bir süre sonra Kansu Gavri'nin Mercidâbık Savaşı'nda yenilip savaş alanında ölmesi üzerine kimin sultan olacağı konusu gündeme geldi. Bu sırada ülke çok olumsuz şartlar içinde bulunuyordu. Osmanlı Devleti'ne karşı önemli bir savaş kaybedilmiş, Suriye toprakları elden çıkmıştı; Kansu Gavri'nin yanında bulunan halife ve pek çok emîr Osmanlı Devleti'ne esir düşmüştü. Mağlûp ordu ve emîrler bozgun yüzünden perişan bir halde yaklaşık iki ay sonra Mısır'a dönebildi. Memlûk Devleti bu süreçte sultansız kalmış ve hutbe halife adına okunmuştu.

Kahire'ye gelen emîrlerin ilk işi, sultanın yokluğunda ülkeyi güzel bir şekilde idare eden Tomanbay'a sultanlık teklif etmek oldu. Ancak Tomanbay bu sırada sultanlığın ne anlama geldiğini iyi bildiğinden bu öneriyi kabul etmek istemedi. Fakat devrin şeyhlerinden Ebüssuûd Efendi'nin araya girmesi ve Memlûk emîrlere isyan ve ihanet etmeyeceklerine dair yemin ettirmesiyle sultanlığa razı oldu. Halifenin o sırada Kahire'de bulunan yaşlı babası vasiyetiyle 13 Ramazan 922'de (10 Ekim 1516) Cuma günü gerekli törenler yapılarak saltanat kendisine bırakıldı. Tomanbay bu şartlarda sultanlık görevini kabul etmek-